

Három tőke: melyik a szűkös elem?

A világ az elmúlt évszázadban hatalmasat változott. Az a feltételezés, hogy a termelés tényezői közül a természet és a munka korlátlanul rendelkezésre áll, eltűnőben van. Ezzel szemben a befektethető pénzügyi források bőségesen rendelkezésre állnak a világban. Korlátot a fizetőképes kereslet jelent. Tudomásul kell venni, hogy mindhárom termelési tényező tőke, értékük megőrzése fontos. Ökológiai közgazdaságtanban kell gondolkodnunk, hogy a természeti tőkénk megmaradjon. A humán tőke megmaradásához az oktatás fejlesztése kell. A fejlett országokban a gyermekvállalás csökkenését mérséklendő, támogatásra és a nyugdíjrendszer átalakítására van szükség. A pénztőke ma már nem azonos a reáltőkével, a finanszírozás jelensége eltéríti. A végső kereslet növelése nélkül a gazdaság lelassul, a reáltőke nem tud gyarapodni.

KÖZGAZDASÁGTAN A 21. SZÁZADBAN

A világ az elmúlt században nagyot változott. Ebből fakad, hogy a közgazdaságtan alaptételein módosítani kell. Egyes feltételezéseket, amelyekre a főáramú közgazdaságtan alapul, mindenképpen felül kell vizsgálni. Először is, világossá kell tenni, hogy nem csak a termelési tényezők egyike tőke. Bizonyos értelemben valamennyi termelési tényező tőke! A humántőke is, sőt a természeti tényező is tőke! (Ezt a tényt korunk nagy hatású gondolkodója, E. F. Schumacher már majd fél évszázada megfogalmazta.)^[2] A termelés valójában három tőkének: a humántőke, a reáltőke és a természeti tőke együttes működésének az eredménye. Mondhatjuk, funkciója.

A profit a reáltőke által termelt, a munkabér pedig a humántőke által termelt új érték. Így veszi számba a makroökonómia. A kettő együttesen alkotja azon termék-tömeg értékét, amelyben benne van a természet hozzájárulása is.

[1] Szegedi Tudományegyetem, professor emeritus (evmkabor@gmail.com).

[2] E. F. Schumacher: *Small is Beautiful*, 1973-ban megjelent munkája. Magyarul - már második kiadásban - 2014-ben jelent meg a *Kicsi szép* címmel.

Hogy végül is ki, mekkora jövedelemrészt kap a keletkezett új értékből, a tőke-munka közötti alku, – vagy inkább küzdelem – tárgya. Az elmúlt negyed században az arányok a munkajövedelmek kárára, a profit javára tolódtak el. A természetről nincs mit beszéljünk, azt külön ki se mutatják. Az anyag és energia, amit a természettől kapunk, a bruttó termék értékében ugyan szerepel, s ha a GDP-t reáloldalról állapítjuk meg, benne is foglaltatik a fogyasztási és beruházási javak összértékében, ami a GDP-t kiadja, de amikor jövedelemoldalról állítják össze, akkor az értékmennyiséget csak profitra és bérre bontjuk vissza.

A hagyományos értelemben vett tőke a befektetésre felhasználható megtakarítás. $S = I$. Ezen olyan termelő eszközöket (reáltőkét) vásárolhatunk meg, s olyan munkaerő-költségeket finanszírozhatunk belőle, amelyek javak termelésére, ezek értékesítésével profit realizálására alkalmasak. (Természetesen nem magukban, hanem a másik két termelési tényező segítségével.) Számos költség van, amely évek során felhalmozódva, tőkévé válik. Ilyen a humántőkére való ráfordítás. A gyermekek megszülése, felnevelése, oktatása, amely mind-mind folyó fogyasztási kiadásként jelenik meg, de a munkaképes kort elérve mint humántőke áll a társadalom, sőt, maga az egyén rendelkezésére. Hasonlít ehhez a kutatási költségek felhalmozódása, melyek eredményeként olyan innováció jöhet létre, amely reáljavakban megtestesülve értéktermelésre képes lesz. (Reáljóság, adás-vétel tárgya a know-how is!) S amiről végképp nem úgy gondolkodnak, mint a tőkejavak őrzéséről és fejlesztéséről, az a környezetvédelemre fordított kiadások. Ezeket sem lehet egyszerűen, mint csupán folyó termelési költséget kezelni (mint magát mondjuk a felhasznált anyagot és energiát), hiszen éppen annak tőkefeltételét biztosíthatják, hogy a folyamatos termeléshez – és az emberi léthez – továbbiakban is rendelkezésre álljon a természeti környezet, tehát megmaradjon a természeti tőkénk. Az ilyen termelési költséget mintegy a természeti tőke amortizációs költségeként kell felfogni, amelynek rendeltetése a meglévő tőke pótlása, azaz értékének megőrzése.

Folyamatában nézve, a reálbefektetést mindig megelőzi a humántőke felhalmozódása, amely a beruházásra fordítható eszközöket, eljárásokat elméletileg feltalálja. Vagyis végső soron a haladás abszolút eredeti forrása a humántőke-potenciál. Ez a humántőke-volumen a földön élő emberek mennyiségétől és minőségétől függ. Térben és időben differenciált. Vannak tehát egy-egy adott időszakban objektív korlátai az ott folyó termelés számára. Ilyen például az arab országokban, ahol az olajból van pénz, a meglévő emberanyag minősége, amely messze elmarad a fejlett országok munkaerő potenciáljától. (Ezt fejlesztendő importáltak egyetemi tanárokat – akár tőlünk is, pl. Kuvaitba.)

A feltalált eljárásokat, eszközöket iparszerűen alkalmazni kell, amihez természetesen szükség van pénzre, tőkeforrásra, befektetőkre. A tőke (reáltőke) azért volt szűkös a kapitalizmus kezdetén, mert a befektetésre fordítható megtakarított pénzeszközök – nyilván ezzel párhuzamosan a reálkapacitások is korlátosak voltak. Ma azonban más a helyzet!

Napjainkban számtalan elemzés mutatja, hogy megtakarítás, pénzügyi

forrás, amit be lehetne fektetni, a világban bőven van! Ma már nem dologi érték a pénz, hanem teremtett pénz. („Fiat money”). Az elmúlt évtizedekben hatalmas tudományos-technikai forradalom ment végbe e szférában is. A pénzügyi rendszer rendkívüli mértékben fejlődött. A jövedelmek a tőketulajdonosok kezében összpontosultak, ami bőséges szabad forrást kínál. Ma inkább a jó befektetési lehetőségekben szűkölködünk!^[3] Azért, mert a fizetőképes kereslet kevés. Nincs végső felhasználás, amelyre termeljenek a vállalkozók, s így nincs hova befektetni a szabad eszközöket... (Nem a szükségletek szabnak korlátot, hanem a fizetőképes kereslet! Ez meg attól függ, hogy az új értéken hogyan osztozkodnak a piac szereplői.)^[4]

A három tőkéből elsősorban a természeti tőke az, ami növekedés számára mindenképpen korlátot fog rövidesen jelenteni. De gond lesz a humántőke mennyiségével és minőségével is. Vegyük sorra a három tőkét!

A TERMÉSZETI TŐKE

„És ültete az Úristen egy kertet Édenben, napkelet felől és abba helyezé az embert, melyet formál vala” (Mózes I. 2,8).

A természeti tőke napjainkban a leginkább szűkös erőforrás. A társadalom azonban a természet esetében rendszeresen összetéveszti a jövedelmet a tőkével, és vagyonfelelésből teremt jólétet a másnak. Ezzel a fenntarthatóság elvét veszélyezteti, ami minden hosszú távú gazdasági működés, sőt az emberi létezés alapja.

A föld és a természet kincseinek egy része magántulajdonban van, így beolvad a reáltőkébe, amit általában valamiféle vagyonnal azonosítanak. A természet „hozama” a főáramú közgazdaságtan által nem mérhető. Nem szerepel elkülönítetten a létrehozott értékben. Azok az externáliák, s azok a közjavak, amelyeket a természet biztosít számunkra, meg se jelennek a gazdaság adataiban. Legfeljebb akkor érzékeljük a természeti hozzájárulás szerepét, ha a hiányát tapasztaljuk. Amikor a Rajna olyan szennyezetté vált, hogy elvesztette tiszta víz értékét, elpusztultak benne az élőlények, akkor sok-sok pénz árán sikerült megtisztítani és revitalizálni. Ezek a ráfordítások piaci vállalkozások keretében voltak felhasználva, s mindjárt jól megfogható, kiszámolható lett, mibe is került a tiszta víz...

Egyre világosabbá válik azonban, hogy a természet által biztosított kincsek mennyisége nem végtelen. A földet gondozni kell, hogy termőképességét megőrizzük. Folyamatosan karban kell tartani, s a felhasznált javak pótlásáról gondoskodni kell! Vagyis a természet – fogyó tőke! Fogalmazhatunk úgy, hogy „újratermelése” szükséges. Ez végül is visszacsatol a piac fogalmához.

[3] Rajan, R. G. *Fault Lines* c. munkájában (2010) utal erre, számos korábbi cikkén túl.

[4] Stiglitz, J.: *The Price of inequality* 2013-as kiadású művében olvashatunk erről.

Amíg azonban a humán tőkét közvetlenül köthetjük a személyhez, és a reál- (valamint a pénz) tőkének is mindig van személyhez köthetősége, a természet mint tőke esetében a személyhez kötöttség nehezen vagy egyáltalán nem megfogható. Mint láttuk, a természeti javak részben tőketulajdonosok kezében vannak, akik a kiaknázásukban érdekeltek. Egyes tulajdonosok – pl. az erdőbirtokosok – megpróbálják a folyamat megújítását megszervezni olyan esetekben, amikor megújítható természeti erőforrásokról van szó. (Új telepítések a vágás helyén.) Mások viszont szűklátókörűen felélik a természet kincseit anélkül, hogy pótolni, visszaadni igyekeznének a természettől kapott értéket. (Még a nem-megújítható természeti kincseknél is lehetséges részben a reciklálás. Egy ólombánya tulajdonosa is létrehozhat elvileg olyan üzemet, amely a hulladékot visszaalakítja használható nyersanyaggá, s ily módon a természeti kincs újra felhasználását lehetővé teszi.) Ez a magatartás azonban ma még messze nem általános, hisz többnyire nem kellően kifizetődő a beruházónak. Egyszerűbb profitra szert tenni a bennszülött munkások kizsákmányolásával egy bányában... Munkásból e fejlődő országokban működő kitermelő telepeken több van, és olcsó, a tőke pedig drága.

Még a pille palackokat se szedik össze napjainkban a gyártók, a fogyasztók viszont büntetlenül eldobálják. Pedig újrafelhasználásuk lehetséges lenne, szétzórásuk pedig roppant környezetromboló. (Gyakorlatilag soha nem bomlik el a felhasznált műanyag.) Ma még bocsánatos bűn akár az ilyen szemét kiszórása is a természetbe. Nem épül be az iskolán keresztül a tudatba, hogy ez bizony halálos bűn és hogy becstelen, önző, aki csupán személyes rövidtávú érdekeit nézi, s az ilyen „olcsó” megoldást választja. Lelkes, ám messze nem elegendő számú kezdeményezéseknek vagyunk tanúi, pl. a „Fák, virágok napja” és a hasonló megmozdulások alkalmával. De ahogy elhagyjuk a fővárosi pályaudvarokat, vagy a városokból kivezető utakat, sorra tömegesen találkozunk a szétdobált hulladékkal, szeméttel.

Sajnos, nincs, aki a környezet érdekeit hatékonyan képviselje. Nincs, aki a tanítandó tananyagba ezt kellő határozottsággal beépítse, vagy a médiában a helyes nevelést reklámozza. Nincs, aki a gazdaságban a megfelelő ellenőrzést kiépítse, s drákói büntetésekkel elrettentsen a természetkárosító magatartástól. Teljesen érthetetlen engedékenységgel viszonyul a jog ehhez a súlyos bűncselekményhez. Az emberiség a maga szűklátókörűségének csapdájában vergődik.

A természeti kincsek nagy része eleve köztulajdon, bárki által szabadon felhasználható jószág. (Mint a levegő.) Közvetlen „gazdája” ily módon aztán végképp nincs. Mégis, bizonyos feltételek mellett érzi a társadalom, hogy e javak „újratermeléséhez” is érdeke fűződik, lásd a levegőszennyezettség miatti egészségkárosodást, vagy a termelés feltételeinek bizonyos természeti javak hiánya miatti gazdasági-társadalmi ellehetetlenülést. Példa rá a vízhiány. A víz – minden jel szerint – a mai és főképp a jövőbeni háborúk fontos motívója lesz! Mondhatjuk, hogy a környezetvédők a természet érdekképviselői,

s tevékenységük hatására az állam az, aki szabályozásával ki tudja kényszeríteni tőketulajdonosokból, hogy áldozzanak a környezetvédelmi beruházásokra. Amikor pedig a fogyasztó környezettudatosan választ – például drágábban vásárol bioterméket –, ilyenkor maga is „áldoz” a természet „újratermelésére”. Sajnos az igények és a lehetőségek közötti szakadék sokszor – rövidlátóan – az olcsóbb, nem biotermékek felé tereli a keresletet. Ez a kapcsolatszerkezet egyébként sem átlátható. Túl hosszú távra való gondolkodást követel meg az emberektől, akik napi gondok (és vágyak) foglyai.

A környezetgazdaságtan megpróbál feleletet adni arra, hogy a környezetkárosítás ellen milyen módon védekezzünk, avagy, amit elrontottunk, hogyan állíthatjuk helyre, és egy ilyen akció mibe kerül. E költségek ára a piacon alakul ki. A piacon határozódik meg a természeti javak pótlására feltalált termékek értéke is, hiszen a humántőke működésének eredménye az innováció. Ami azonban nem a piacon „termelődik”, amit készen veszünk át a természettől, mint közjavakat, azt nem tudjuk beárzni, így nem tudjuk megmondani, hogy mi az értéke. Ez a modern közgazdaságtan egyik legsúlyosabb problémája, amely az egész emberiség jövőjére kihat.

A hetvenes években a Római Klub már jelezte, hogy rövidesen elérjük a „növekedés határait”. (Ez volt híres, első jelentésük címe.) Igaz, nem feltétlenül úgy, és akkorra következett be a jósolt nyersanyag és energiaszűke, ahogy megjövendölték. De bizony az olajárak a hetvenes években magasra emelkedtek, amit olajárrobbanásként szoktunk idézni. Azt ma már senki nem vonja kétségbe, hogy előbb-utóbb elfogynak a fosszilis energiatartalékok. Köztudott, hogy súlyos ökológiai veszélyek lebegnek az emberiség feje fölött. Vagyis, más szóval, úgy is fogalmazhatunk, hogy a természeti tőke erodálódik.

Vannak helyettesíthető és nem helyettesíthető javak. Az utóbbiaknál egyértelmű, hogy folyamatosan feléljük a tőkénket.

Mivel a fenntartható fejlődés egyre inkább beleütközik a természeti javak korlátos voltába, a természeti javakkal való gazdálkodást be kell vonni a gazdasági elemzések tárgykörébe. Ennek mikéntje napjainkban még a közgazdaságtudomány kutatásainak tárgya. Mindenképpen egy „zöld” szemléletű közgazdaságtanra van szükség.

Az új szemléletű gazdaságtannak a gyökerei N. Georgescu-Roegen, a hatvanas-hetvenes években, Amerikában élt román közgazdász gondolataira vezethetők vissza.^[5] Ez a jelentős gondolkodó összekapcsolta a közgazdaságtant a fizika, ezen belül is a termodinamika tételeivel. Kerekes Sándor professzor, a környezet-gazdaságtan kiváló hazai művelőjét idézve, az alábbi módon foglalhatjuk össze a problémát:^[6]

[5] Piper, N. (szerk.) (1996): *Nagy közgazdászok az ókortól napjainkig*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

[6] Kerekes Sándor (2007): *A környezet-gazdaságtan alapjai*. Aula Kiadó, Budapest.

A termodinamika I. törvénye az ún. megmaradási törvény, amely szerint minden termelésnövekedésnek két hatása van: elvesz és hozzáad a természethez.

- Energiát és anyagot igényel a környezettől, és egyidejűleg
- növeli a környezethulladék asszimiláló kapacitásának terhelését.

A reciklálás csak enyhíti, de nem oldja meg sem a nyersanyagok szűkösségét, sem a hulladékok okozta környezetszennyezés problémáját.

A termodinamika II. törvénye az energia áramlásának a törvénye, az úgynevezett: entrópia törvény. Míg az energiamegmaradás törvénye (termodinamika I. törvénye) a mennyiségi korlátot jelenti, a második törvény minőségi korlátot állít. Az entrópia az energia minőségét méri (azt, hogy munkára felhasználható-e, vagy sem). Az entrópia a hasznosságnak a negatív mértéke. Vagyis azt jelenti, hogy a természet még felhasználható, alacsony entrópiájú készletei fokozatosan átalakulnak felhasználhatatlan, magas entrópiájú anyaggá. A környezet tönkremenését tehát az entrópia növekedésével jellemezhetjük. A Föld, úgy tűnik, egy nagy entrópiájú, az emberi élet számára kedvezőtlen végállapot felé halad, ha zárt rendszernek tekintjük. Befolyásolni csak a haladás sebességét tudjuk, és ez a sebesség az, ami ma túlságosan sok aggodalomra ad okot.

A termodinamika második törvénye szerint tehát a felhasznált energia alacsony entrópiájú energiából magas entrópiájúvá alakul. Nem vész el, de a felhasznált energia már nem alkalmas munkavégzésre. Mondhatjuk úgy is, megmaradt, mint energiahulladék.

Georgescu-Roegen meglehetősen pesszimista képet festett a világról, amelyben előbb-utóbb a feltalálható energiamennyiség energiahulladékká válva, sivár tereppé változtatja a Föld nevű bolygót. Helyezzük be azonban a gazdálkodást az univerzumba! Akkor a Föld zárt rendszerét kinyitjuk a világegyetem felé. Ennek alapján megkülönböztethetünk környezet-gazdaságtant és ökológiai gazdaságtant.^[7]

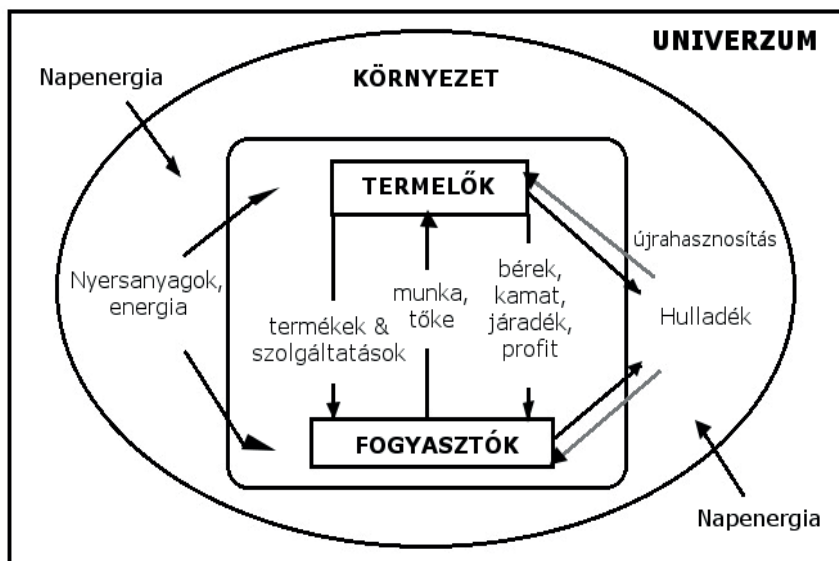
Az ökológiai gazdaságtan a piac egyszerű modelljét beágyazza a természeti környezetbe.

A gazdasági rendszer kapcsolata a természeti környezettel sokoldalú. A természet többfajta szolgáltatást nyújt a termelők és fogyasztók részére a gazdasági rendszerben: energiát, nyersanyagot biztosít, felszívja a hulladékot, rekreációt tesz lehetővé, és életéhez szükséges létfontosságú javakkal látja el az embert. A kapcsolatrendszer szélesebb, mint a szűken vett gazdálkodás. Innen a gazdaság nyersanyagot és energiát kap, míg folyamatosan kibocsát – mind a termelő, mind a fogyasztó – a természetbe környezeti szennyezést. Ezt vagy képes a természet feldolgozni, vagy nem. Ha a hulladék ártalmatlanítását mi kíséreljük meg, az sem kis energiába kerül – amit ismét csak a természetből veszünk. A felhasznált nyersanyagok visszaalakítása, a reciklálás ugyancsak

[7] A fenti gondolatkör részletes kifejtését Asafu-Adjaje 2005-ös könyvében találhatjuk meg, lásd irodalomjegyzék.

energiát igényel. Minden emberi tevékenység, maga az emberi lét, energiafelhasználással jár. Az élelmiszerek, amit megeszünk, növényekből készülnek, amelyek a nap energiáját alakítják át kémiai úton. Azt az állatok elfogyasztják, majd az ember megeszi, és feltöltődve biológiai energiával, munkát végez. A biológiai energiát fizikai energiává alakítja át. A munka pedig – a komoly szellemi munka is – energiát használ fel, méghozzá igen intenzíven! Az emberi társadalomnak tehát folyamatosan az alacsony entrópiájú energia pótlására van szüksége, ami a földön véges mennyiség. Ezért fontos látnunk, hogy hála Istennek, Földünk nem zárt rendszer, hanem nyitott a Nap felé.

Mind a gazdaság, mind a természet csupán alrendszere egy tágabb szisztémának, s ez maga az univerzum. Ezt az alábbi ábra szemlélteti:

Forrás: Asafu – Adjaye (2005) alapján saját szerkesztés.

Onnan áramlik a napenergia, amelyet a növények átalakítanak és bevisznek a biológiai-gazdasági körforgásba. Ez az energia egyelőre végtelen nagyságúnak tekinthető, csak meg kell találni gazdaságos transzformációjának módját.

Közgazdasági szempontból a fent kifejtettekből a legfontosabb, amit mindvégig hangsúlyoztunk: a természet: tőke. Éppúgy, mint a termeléshez szükséges reáltőke és a humántőke. Nem élhetjük fel, nem tekinthetjük felhasználását jövedelemnek. Megőrzéséről, lehetőség szerinti pótlásáról a gazdálkodás során gondoskodnunk kell, ha utódaink számára is biztosítani akarjuk a létezését. A közgazdaságtudománynak éppen erre a feladatra kell felkészítenie bennünket.

A HUMÁN TŐKE

„...Válaszd az életet, hogy te és utódaid éljeteek.” (Mózes V. 30, 19.)

A természeti tényezők helyettesítését részben – de csak részben! – megoldhatja a tudomány. Ez valójában az emberi tőke fejlődésének a függvénye! A helyettesíthetőséget is fel kell találni valakinek! Ismét találkozunk tehát a humántőke elsődleges fontosságával. Sokan idegenkednek a humántőke-fogalom használatától. Való igaz, úgy tűnik, mintha ezzel a személyek eldologiasítása következne be. Mintha megadná magát az elmélet a mindent pénzben, vagyonban mérő anyagiasságnak. „Vannak, akiket az emberekbe fektetett tőke pusztá gondolata is sért. Értékrendünk és hiedelmeink megakadályoznak bennünket abban, hogy emberekre mint tőkejavakra tekintsünk. Erősen befolyásol bennünket a hosszú harc, amelyet a társadalom a szolgaság megszüntetésért és az emberi szabadságot kivívó jogi intézmények kialakításáért vívott. ... Ezért emberi lényeket vagyonként kezelni, amelyet beruházással növelni lehet, mélyen gyökerező értékekkel áll szemben. Úgy tűnik, ez a felfogás az embert ismét pusztá anyagi összetevővé, a tulajdonhoz hasonló valamivé teszi, és ez lealacsonyítónak tűnhet...”^[8]

Az ember valóban nem tárgy, hanem személy, akinek méltósága van, amelyet tiszteletben kell tartani. A munkás nem tulajdona a munkavállalónak, a feleség nem tulajdona a férjnek, a gyermek nem tulajdona szüleinek... Mégis nyilvánvaló, hogy a gazdálkodás folyamatában, pénzben értékelik képességeit, munkavégzését, amelyek gyümölcse a bére. Ahhoz, hogy munkavégzésre képes legyen, nyilván bele kell fektetni sok energiát, pénzt az idők folyamán.

Ha a mindenkori bérekből számoljuk vissza a humántőke „tőkeértékét”, mint a pénzügyekben a jövedelem-áramból a tőkét, megkapjuk, „mit ér az ember, ha magyar”. S mit, ha amerikai, angol vagy német. S mit, ha tanár, ha orvos, ha mérnök. S azt is, hogy ha orvos, mérnök vagy biológus Magyarországon – avagy külföldön... Ebből is kitűnik, hogy azonos lélekszámra vetítve is tértől-időtől függ a humántőke nagysága.

Ez a számbavétel nem jelenti azt, hogy a személyt csak mint munkaerőt vesszük számításba. Életünknek ma csaknem akkora részét töltjük aktív, mint inaktív korban. Fel lehet rajzolni egy életívet a következőképpen: Gyermekként a szüleink tartanak el, – hiteleznek nekünk, vagy mondhatjuk, befektetnek belénk, majd munkavégző-képességünket valahol felhasználjuk, jövedelemre teszünk szert, s mi is finanszírozzuk ebből saját gyermekeink felnevelését. Emellett törlesztjük „adósságunkat” a szüleinknek a járulékok fizetésével, amiből most ők megélnék, mi pedig nyugdíjas korunkban nyugdíjra jogosultak leszünk. Olyan arányban, ahogy a munkaképes korunkban fizettük a járulékokat.

[8] Schultz, Th. W. (1971): *Beruházás az emberi tőkébe*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Napjainkban a fejlett országokban messze nem ez a szemlélet az általános. Nem is csoda, hogy a humántőke szűkösségét tapasztalhatjuk meg ezekben a gazdaságokban. A kvalifikált munkaerő szűkösségét brain-drain-nel, az általános munkaerő-hiányt munkaerő-importtal, migrációval hidalják át a legfejlettebb országok. (Természetesen a fejlődő világból beözönlő képzetlen munkaerőtől a bevándorlás szigorításával óvják gazdaságukat.)

A klasszikus közgazdaságtan abból indult ki, hogy a munkaerő-piaci kínálat végtelen. Bármikor szükségünk van emberi erőforrásra, a piacon találunk szabad munkaerőt. Ma már azonban ez nem áll fenn. (Elég meglepő állítás akkor, amikor a világon munkanélküliség van.) Látni kell: a munkaerőpiacnak napjainkban nem alacsony képzettségű tucatmunkaerő kell! Ilyen polgárokra legfeljebb fogyasztóként tart igényt a piac.

A humántőke növelése természetesen lehetséges, – hiszen a tudás végtelenül fejleszthető, hatalmas tartalékai vannak az emberi agynak. Elvileg határ a csillagos ég! De nem minden részén a világnak olyanok a körülmények, hogy azt a képzést, ami a humántőke fejlesztéséhez szükséges, a közösség vagy maguk a polgárok finanszírozni tudják. És mindemellett van egy további lényeges változás is. Az emberek korábban a beléjük kódolt természeti törvények alapján szaporodtak. A termelékenység lassú emelkedésével a korábbiakhoz képest fokozatosan egyre jobban éltek. Ennek eredményeként a természetes szaporodás is megnövekedett. Malthus (A. Smith kortársa) már egyenesen attól tartott, hogy nem lesz elegendő élelmiszer a mértani haladvány szerint növekvő lakosság ellátására. (Végül is, ha világméreteken vizsgáljuk a helyzetet, nem is tévedett nagyot.)

A fejlett világra azonban a legkevésbé sem lett érvényes a jóslata. Ezekben az országokban ma már korántsem természetes módon adott a munkaerő-utánpótlás! A legtöbb fejlett gazdaság bevándorlókra szorul.

Miért változott meg a helyzet ennyire? Azért, mert oly korba értünk, amelyben az ember dönthet arról, hogy kíván-e gyermeket vállalni vagy sem. Ez egyelőre a magasabb civilizációs szinten álló országok esetében igaz. Ahol a társadalom még mindig nagyon elmaradott, s különösen a nők oktatási szintje alacsony, ott ma is gyakori a gyermekáldás. Olyannyira, hogy a népességyarapodást az adott gazdaságok, s benne a családok nem is képesek finanszírozni. Mondjuk ki nyíltan: az éhezés a sorsuk. Az alapvető javak hiányával küszködnek. Korábban a magas gyermekhalandóság, járványok csökkentették a népesség gyarapodását a ma fejlettnek tekintett világban is, de mára az egészségügyi viszonyok világméreteken sokat fejlődtek. A gyermekáldást a nagyon egybetartása miatt az egykézessel még a közelmúltban is igyekeztek kordában tartani, de azért általános volt a sok gyerek, különösen a munkásrétegekben.

Az OECD országok többségében azonban ma már egészen más a helyzet. Itt nem a biológiai kódok határozzák meg ma már a születések számát, hanem az emberi akarat. A technika fejlődése és a jogrendszer változása lehetővé tette a terhesség megelőzését, sőt a megfogant élet megsemmisítését is. Mivel a gyermekvállalás egyéni döntéssé lett, fontos, hogy mi motiválja a potenciális szülőket.

Régen, túl azon, hogy nem is tudtak ellene hatásosan védekezni, a gyermekre azért is szükség volt, mert segítséget jelentett a háztartásban, s biztonságot az idős korra. Ma már ez nem oly erős ösztönző, hiszen a 20-as évek óta általánossá vált a fejlett világban a nyugdíjcéjú megtakarítások intézménye, a társadalombiztosítás. Aki tehát fizeti a járulékot, idős korában nyugdíjat kap, így nem szorul feltétlenül saját gyermekei támogatására. Inkább az a motiváló tényező, hogy a gyermekvállalás anyagi teher, s korlátozza az önmegvalósítást. (Már amennyiben ezt valaki nem az anyaságban látja.) Egy individuálissá vált társadalomban jelentős számban vannak, akik nem kívánják a gyermekekkel járó terheket felvállalni. Az életfeltételek nehezedeése is szerepet játszik abban, hogy kevés gyermek születik. Egzisztenciális bizonytalanságban nehéz családot alapítani. Emellett a fejlett országokban kialakult filozófia szerint a függetlenség a legnagyobb érték. A polgárok – különösen a férfiak – nehezen vállalják az elköteleződést. Ezt a házassági statisztikai adatok jól mutatják. A családi kapcsolatok felbomlanak vagy létre se jönnek, a csökkenő számú gyermekek csaknem fele házasságon kívül születik, például hazánkban is. Mindez nem kedvez a jövő generáció színvonalas felnevelésének, hiszen egy egyedülálló szülő hamar a létminimum alatt találja nálunk magát. (A házaspárok is, sajnos, ha legalább két gyereket vagy többet vállalnak.) A modern társadalmi viszonyokból fakadó kényszerű vagy önkéntes szingli lét ugyancsak akadályozó tényező. Emellett a modern korban sokan, ha akarnák, se képesek gyermekvállalásra, egészségügyi okokból. Mindez korántsem magyar jelenség, a teljes fejlett országcsoportha jellemző.

A demográfia mindenesetre világosan mutatja, hogy a születésszám a fejlett országokban drámaian csökkent. Így a humántőke itt, bizonyos értelemben, mint humántőke-mennyiség, abszolút mértékben korlátossá vált. Kevés (lesz) a képzett ember. Máshol meg hiába van sok munkaképes, munkanélküli polgár, ámde képzetlen; rájuk nincs szükség. A kapitalista termelés szempontjából nem minősülnek humántőke-potenciálnak.

Humántőkévé csak az a képzett, egészséges ember válik, aki elhelyezkedést, munkalehetőséget, jövedelemszerzési lehetőséget valóban talál is. A társadalom inaktív rétegeinek – gyermekek, idősek eltartása, annak színvonala – végső soron a munkaerő-piaci lehetőségeknek a függvénye.

Furcsa paradoxon, de modern korunkra, amikor a GDF fajlagos értéke magas, ez nem a széleskörű foglalkoztatottságból ered. A technika olyan fejlettségi szintet ért el, hogy alig van munkaerőre szüksége.^[9] Ezt nem holmi gépromboló ludditaként állapítom meg, nyilván a haladás előnyeit látni kell. Ugyanakkor, az emberi lét velejárója a munka. Az ember önazonosságához tartozik. Ha kiváltjuk a nehéz fizikai munkát, az örvendetes, de ennek a célja nem lehet a semmittevés, hanem az egyéb alkotó tevékenység lehetővé válása.

[9] V. Forrester: *Gazdasági horror* című könyvében bő két évtizeddel ezelőtt rámutatott a jelenségre. De tulajdonképpen már Schumacher könyve is felvetette a problémát.

Erre azonban csak magasan képzett társadalom képes. Csak annak van igénye is ilyesmire. Az oktatás tehát kardinális kérdés.

Hasonlóképpen kulcskérdés az egészségügy is. Az emberek élettartama megnövekedett, ezért is nem jelentkezik még a népességcsökkenés olyan markánsan, mint a gyermekszületések csökkenése, hiszen nő az időskorúak száma és aránya a társadalomban, de nyilván nem az a cél, hogy betegen vegetáljunk utolsó éveinkben. Mint ahogyan az sem, hogy idejekorán meghaljunk teljesítőképességünk virágában. Az átlagosan meghosszabbodott élettartam mellett azonban ez is egyre gyakoribb jelenség a modern korban. Ezért fontos az egészségügy.

Ha nincs beépítve a munkabérekbe a lakhatás, orvosi ellátás és az oktatás költsége, akkor ezt a közösségnek kell biztosítania. A kiépült nagy rendszerek finanszírozásának Európában általános módja, hogy adókból, járulékokból történik. Ezen közköltségek csökkentése csak akkor lehetséges, ha a magánjövodelem elégségesek a kiadások fedezésére. Olyan gazdaságokban, amelyekben a munkabér-jövodelem elvileg képesek lennének e költségek fedezésére, szóba jöhet egy olyan korrekció – a közpénzügyi egyensúly helyreállítása érdekében –, hogy e közkiadásokat fokozatosan magánosítsák. Egészen más a helyzet egy olyan társadalomban, ahol a szocialista elveknek megfelelően e költségtételek eleve nem szerepeltek a bérszínvonalban. Nálunk az oktatás és egészségügy magánosítása sokkal jelentősebb életszínvonal-csökkenést jelenthet például, hiszen eleve azért olyan alacsony a bérek szintje a nyugatiakéhoz képest, mert nem tartalmaz erre fedezetet.

Akkor, amikor kimutatható európai viszonylatban, hogy azok az országok voltak sikeresek, amelyek a humántőke fejlesztését prioritásként kezelték, a magyar növekedési kilátásokat e közköltségek megvágása erősen ronthatja.

El kell továbbá azon is gondolkodni, hogy a humántőke lélekszámban mérhető csökkenésének milyen intézményi korlátai lehetnének. Lehet-e valami módon a gyermekvállalást, a gyermekek ésszerű képzését, oktatását ösztönözni állami eszközökkel (is)?^[10]

A nyugdíjrendszer a legnagyobb költségvetési alrendszer alapvető reformja ebbe az irányba hatna. Ha abból indulunk ki, hogy a nyugdíjat nem a mai jövedelmünkből félre tett pénzünk biztosítja, hanem a felnevelt gyermekek munkája, akkor az is kitűnik, hogy a gyermekbe történő befektetés tőkét eredményez.

A járulékok, nyugdíjpénztári hozzájárulások fizetése nem félretett pénz saját nyugdíjunkra, hanem azt a szüleink által belénk fektetett humántőke-beruházások törlesztéseképpen bocsátjuk szüleink nyugdíjjáradéka fedezetéül. A gyermekneveléssel létrejövő humántőke a mi nyugdíjunk szempontjából éppen olyan fontos, mint a fejlett világban gyakori időskori megtakarítások rendszerében a nyugdíjhozzájárulások befizetéséből keletkező reáltőke-vagyon.

[10] Botos Katalin és Botos József számtalan tanulmánya foglalkozott 2009 óta a nyugdíjrendszer elkerülhetetlen reformjával. Javaslatuk, a „Nyugdíjrendszer, gyermekpontokkal”, ezt a célt szolgálja.

Hiszen úgy fogjuk fel hagyományosan a nyugdíj-célú megtakarításokat, hogy ezek pénzt fialó, befektetéseké, adott esetben (s közvetlen mindenképpen) reáltőkévé válnak. A gyermekek felnevelésére fordított összegeket meg úgy foghatjuk fel, mint a reáltőke működtetéséhez elengedhetetlenül szükséges humántőke befektetést, ami nélkül a reáltőke önmagában nem tud értéket termelni. Persze, mondhatja erre valaki, hogy akkor mindkettőre szükség van. A reáltőke-képződést a magánvállalatok profitja mindenképpen biztosíthatja! Ugyanakkor a modern, hitellel működő világban a nyugdíjcélú befektetési források jól jönnek a magánvállalkozóknak, akinek részvényeit, kötvényeit megvásárolhatják ezek az alapok. (Itt most egy elméleti modellről beszélünk. A gyakorlatban a befizetések azonnal a nyugdíjjáradékok fizetésére fordítódnak. Emellett a befektetéseken alapuló nyugdíjpénztáraknál hagyományosan magas az alacsony kockázatú papírokba való befektetés előírása, ami többnyire jelentős arányban állampapírt jelent, tehát korántsem vállalati részvényt, vagy kötvényt... Ez azonban a logikai modellt nem érinti).

Valójában tehát elméletileg mindkettőre szükség van! A nyugdíjcélú, befektethető megtakarításokra, és a felnevelt gyermekekben megtestesülő humántőkére is. Ha a nyugdíjrendszerben ezt kifejezésre juttatnánk azzal, hogy a nyugdíjjogosultságot a létrehozott humántőkével is arányosítani kell, azaz, a felnevelt és tanított gyermekek számát is figyelembe kell venni a járadékok megállapításánál, akkor egy kiegyensúlyozottabb, a humántőke fejlesztésében sokkal inkább érdekelt gazdasági-társadalmi rendszert hoznánk létre. Ez a felfogás is azok közé az alapvető paradigmaticus változások közé tartozik, amelyhez a modern közgazdasági gondolkodásnak igazodnia kell, hiszen a világ viszonyai is alapvetően megváltoztak.

PÉNZTŐKE - REÁLTŐKE

„Adjátok meg ezért a császárnak, ami a császáré...” (Máté, 22,15.)

A köznapi ember tőkén szabad felhasználású pénztömeget ért. Marx úgy definiálta, hogy a tőke: pénzt szülő pénz. Valójában azonban a pénzforma soha nem szül értéket. A pénz a piac egyik legfontosabb intézménye. Önmaga azonban nem teremt értéket. Csak az általa „működésbe hozott” reálgazdasági termelési tényezők. Ezért csalóka az a pénzügyi reklám, hogy „a pénzem dolgozik helyettem...”.

Önmagában a pénz éppen annyit ér, mint a sivatagban a zacskó arany. Pénztőke reáltőke nélkül nem „fial”. Ugyanakkor a profit, amely megjelenik pénzformában, mégis csak tőkévé válik. Közvetlenül, vagy több lépcsőben. A tulajdonosa maga, vagy valaki más, kölcsönként, megkapott forrásként, előbb-utóbb javak vásárlására fordítja azt. Ez végül elvezet közvetlenül vagy közvetve

a beruházási javak iránti kereslet növekedéséhez. Vagyis reálfelbefektetés valósul meg belőle. Ha a pénztőkét a termelés bővítésére fordítják, avagy új, piacépes termékek és szolgáltatások előállítására használják, akkor a pénzügyi befektetők osztoznak a reáltőkével a termelt értéken. A modern pénzügyi rendszerben még több lépcsőben is közbeiktatódnak pénzügyi befektetési eszközök, amíg a végső felhasználóhoz eljut az eredeti megtakarítás. A pénzügyi szféra gyakorlatilag önálló életet él. De valahol egy reálfelbefektetésből végső soron árutöbblet formájában, vagyoni értékben megtestesül a profit. A pénzügyi befektető a költő szavával az, „ki felhőt elad az egen, - s a földön telket vesz belőle”. (József Attila)

A 2008-as válságot megelőzően valóban ez történt Amerikában. Az értékpapírosodás egy sajátos folyamatként a jelzáloggal fedezett hiteleket a pénzügyi intézmények tőkepiacon adható-vehető értékpapírrá alakították. Ezek iránt komoly kereslet lett, hiszen a szabad pénzeszközök számára vonzó hozamot biztosítottak. Mivel a kormányzat érdekelt volt az olcsó hitelben s az építőipart felpörgető lakásépítésekben, a jelzálogpiac felélénkült, s ezek a jelzáloggal fedezett értékpapírok kapósak voltak. A folyamat felhajtotta végül is a lakásárakat, pénzügyi ingatlanbuborék alakult ki. A széles néprétegek a megnövekedett lakásértékek alapján további hiteleket vettek fel, átcserélték rá korábbi lakáshiteleiket, s a különbözetet elfogyasztották. Erre mondta azt Rajan, hogy a kormányzat politikája ez volt: „Egyenek hitelt”. Arra ugyanis nem tudott hatni, hogy a polgároknak magasabb bérük legyen, mivel a globalizmus korában a tőkésnek nem voltak hajlandók a bérek emelésére. Miért? Mert milliárdos olcsó munkaerő lépett be az elmúlt két évtizedben a világpiacra azáltal, hogy India, Kína s általában a Távol-Kelet dinamikus exporttevékenységet folytatott. Így a fejlett országokon belül, elsősorban az USA-ban, ahol amúgy is gyenge volt a szakszervezeti érdekképviselés, a bérek reálértéke az elmúlt évtizedben csaknem teljesen befagyott.^[11] Nagyarányú jövedelem-differenciák alakultak ki az országban. (Az olló szétnyílása, ha nem is ilyen méreteken, de nálunk is jelentkezett. S nálunk is érdekelt volt a 2010 előtti kormányzat a hitelezés olcsóvá tételében, ezáltal a lakossági fogyasztás növelésében, a devizahiteleken keresztül. A lakosság meg belesétált a csapdába, s a lakáson túl autóra, kisvállalkozásához, fogyasztási célra is egymás után vette fel az olcsó hiteleket.)^[12]

A tőketulajdonosoknál egyre gyarapodott a profittömeg. Ez befektetést keresett, s egyre nagyobb kockázat vállalására volt hajlandó. Nőtt a pénzügyi befektetések aránya, a vállalkozások pénzügyi befektetésből származó jövedelme az összjövedelemhez képest. Nőtt ugyanakkor a kamatjellegű költségek aránya a gazdaságban. Nőtt a pénzügyi szektor aránya a GDP-ben, létszám (foglalkoztatás) és a realizált jövedelmek alapján is.

[11] Erre mutat rá J. Stiglitz hivatkozott művében, gazdag statisztikai tényanyag alapján.

[12] Lentner Csabának a *Devizahitelezés nagy könyve* című alapos munkája, s valamivel korábbról, Asztalos László tartalmas tanulmánya jól bizonyítja a fentieket.

Ezt a folyamatot nevezik financializációnak.^[13] A reálszférában keletkezett tiszta jövedelmekből egyre nagyobb volt a befektetést kereső hányad, amelyet nem igazán tudtak a reálgazdaságba visszaforgatni, mert azt végső soron korlátozta a bérek alacsony színvonala. A fizetőképes kereslet hiánya miatt nem tudnak bővíteni. Csak a hitelre történő fogyasztás hozott piacbővülést, de a hitelek kamatai fokozatosan halmozódva, előbb-utóbb ennek is határt szabnak.

Végső soron ez a financializáció a 2008-ban kitört válság gyökere. Számunkra itt most az a fontos, hogy világosan lássuk, az a pénztőke-mennyiség (S), ami a tőkések kezén van, nem képes beruházássá (I) válva növekedést hozni, csak úgy, hogy hitellé válva, a fogyasztás realizált munkajövedelmeken felüli növekedését lehetővé teszi. Hasonló a helyzet a fejlődő országokkal kapcsolatosan is. Ezek az országok képtelenek kitorni a globalizáció során fizetési mérleg-hiányuk ördögi köréből, mert vissztehermentes jövedeleminjekcióra, átadott jövedelemre lenne szükségük.^[14] Ilyet azonban a jótékonykodást nem ismerő tőke nem ad. (Az állami segélyekről itt nem értekeznék.) Ily módon a reáltőke és a pénzügyi tőke valóban elválik egymástól, s ezért él önálló életet a globális pénztőke.

A tőkebőségnek, amelyben korunk fejlett világa él, feltétlen pozitívuma, hogy a jó ötletek mindig találnak maguknak finanszírozót. Hogy milyen feltételekkel, az más téma... Az azonban feltétlenül nagy kérdés, hogy valóban szükség van-e ilyen mértékű jövedelem-differenciákra az innovációban való érdekeltség fenntartásához? Itt már morális kérdések is felvetődnek. Nem is beszélve arról, hogy e jövedelem differenciák nagyon sokszor a járadékvadászat eredményei, és nem a valódi hatékonyság-többletből fakadnak. Itt felvetődik a politika és a gazdaság összefonódásának égető kérdése, amit Stiglitz 2014-es könyvében behatóan elemzett. Egyetérthetünk azzal a megállapításával, hogy a modern gazdaságok társadalmi háttere a demokrácia. A gazdasági fejlődésnek nem önmagában van értéke, hanem csak akkor, ha a piac a magánérdekek szolgálata mellett a közérdeket is szolgálja. S ehhez elkerülhetetlen egy erős és szigorúan szabályozó állam. Nem lehet, hogy ez az állam érdekcsoportok foglyaként, a gazdaság növekedését kizárólag a társadalom 1%-ának szolgálatába állítsa.

Összefoglalva: A világ a 20. században hatalmasat változott. Elkezdte a természet fölélését, a gyermekvállalást a születésszabályozás személyes döntéstől tette függővé, fennáll a népességfogyás jelensége, előregszik a társadalom, a nagy rendszerek finanszírozhatatlanná válnak. A technikai haladás fölöslegessé teszi a képzetlen munkaerőt, magas a munkanélküliség. Az állam lehetőségei a magas eladósodás miatt korlátosak. A fejlett országok demokratikus berendezkedése nem teszi lehetővé, hogy a közérdektől eltekintsen a piaci mechanizmus. Mivel ezt automatikusan nem lehet biztosítani, szükség van a szabályozó államra. A gazdaságpolitika alapját képező elméletnek fel kell ismernie

[13] Szinte egy időben jelent meg Belyácz Ivánnak a Hitelintézeti Szemlében és Botos Katalinnak a Pénzügyi Szemlében e témával foglalkozó tanulmánya.

[14] D. Rodrik: A globalizáció paradoxona behatóan foglalkozik a kérdéssel.

a természet és a humán erőforrás tőkejellegét, s a gazdaságpolitikának a piac játékszabályait ehhez kell igazítania.

Az egyéntől is önkorlátozóbb, felelősebb, hosszabb távban gondolkodó magatartást kíván a fenntartható fejlődés.

IRODALOM

- Asafu-Adjade (2005): *Environmental economics for non economists*. World Scientific Publ.
- Forrester, Viviane (1998): *Gazdasági horror*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Kerekes Sándor (2007): *A környezet-gazdaságtan alapjai*. Aula Kiadó, Budapest.
- Körösi István (2008): A humán erőforrás – a gazdasági fejlődés kulcstényezője. In: *Globális lendkerekek tanulmányok Bager Gusztáv tiszteletére*. Budapest-Szeged.
- Leggett, J. (2008): *A fele elfogyott. Olaj, gáz, forró levegő és a globális energiaválság*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Lentner Csaba (2015): *A devizahitelezés nagy kézikönyve*. Nemzeti Közszerológiai Egyetem Könyvkiadó, Budapest.
- Piper, N. (szerk.) (1996): *Nagy közgazdászok az ókortól napjainkig*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Rajan, R. (2010): *Fault Lines Princetown*. University Press, Woodstock.
- Rodrik, D. (2014): *A globalizáció paradoxona*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Schultz, Th. W. (1971): *Beruházás az emberi tőkébe*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Schumacher, E. F. (2013): *A kicsi szép*. Katalizátor Könyvkiadó, Budapest.
- Stiglitz, J. (2013): *The Price of Inequality*. Norton & Co. New York-London.

ENGLISH ABSTRACT

In the last century world has changed a lot. It isn't valid today that the factors of production, nature and labour force is available without any limit. On the contrary, financial capital is abundant in the world economy. Limiting factor to growth is the volumen of final consumption. All the three factor of production is capital, their value is to be saved. We need to develop ecological economics to save natural capital. To develop human capital we have to invest in education. In the developed countries the birth rate is too low, it needs support from the state and the reform of the pension system What concerns the real capital, it is not equal with the financial capital ($S=I$), because of the fenomenon of financialization. If we shall not enlarge the labor income and the consumption, economic growth will be hampered, real capital cannot grow.